

СИНТАКТИК ДЕРИВАЦИЯ ВА УНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАВСИФИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10701744>

Бегматов Зиявуддин Абдукаюмович

*Тошкент Ислом институти “Ақоид ва фикҳий фанлар” кафедраси
ўқитувчиси*

Юқоридагилар билан бир каторда шуни ҳам айтиш керакки, «синтактик деривация» тушунчаси тилшуносликда ҳозиргача мунозарали бўлиб қолмоқда. Е.Курилович синтактик деривация тушунчасини биринчи бўлиб асослаган бўлса ҳам, унинг таълимотида мазкур лингвистик ҳодиса анча тор маънода таърифланади. Бошқача айтганда, Е.Курилович синтактик деривацияни трансформация тушунчасидан қарийб фарқламайди. Шу боис ҳосила (дериват) қурилгани функциялари ўзгарган, бироқ лексик маънолари сақланган форма тарзида изоҳлайди²³.

Рус тилшунослари И.П.Распопов ва С.Н.Сичёвалар синтактик деривация деганда, маълум бир гап иккинчисининг асосида шаклланишини тушунадилар. Масалан: *Мальчик болен – Мальчик болеет. Он грустит – Ему грустно* ва ҳ.к.²⁴

Кўринадики, бу ўринда ҳам синтактик деривация трансформациядан мутлақо фарқланмайди.

В.С.Храковский тадқиқотларида синтактик деривация ва трансформация кескин фарқланади. Олим бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Агар трансформацион муносабат замирида маълум бир семантик тушунчанинг тилда қандай синтактик воситалар билан ифодаланиши ётса, деривацион муносабатда маълум бир семантик тушунчадан иккинчи семантик тушунчага ўтиш назарда тутилади»²⁵.

В.С.Храковскийнинг талқинида синтактик деривация натижасида ҳосил бўлган дериват (ҳосила) олдинги (унга асос бўлган) гапдан грамматик структурасига ҳамда мазмунига кўра кескин фарқланмоғи керак: *Таня открыла окно – Бабушка заставляла Таню открыть окно. Ребёнок спит – Ребёнок хочет спать*²⁶.

²³. Қаранг: Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике.- М., 1962.-С.61.

²⁴. Қаранг: Распопов И.П., Сычёва С.Н. Синтаксическая деривация и синтаксическая синонимия // НДВШ, ФН, 1974, № 3. –С. 66-67.

²⁵. Храковский В.С. Трансформация и деривация // Проблемы структурной лингвистики – 1972.-М., 1973.- С.493.

²⁶. Қаранг: Храковский В.С. Кўрсатилган асар, 493-бет.

Назаримизда, В.С.Храковский синтактик деривациянинг таъсир доирасини анча тор тушунади. Буни юқорида келтирилган мисоллар орқали кузатиш мумкин (Таня открыла окно – Бабушка заставляла Таню открыть окно). Мазкур мисоллар, сўзсиз, синтактик деривацияни тақозо этади. Бироқ, бизнингча, бу масаланинг бир томонини акс эттиради. Чунки таянч ва ҳосила гаплар ўртасидаги деривацион муносабат бир хил лексик компонентларга асосланиши ҳам мумкин. Бунга юқорида И.П.Распопов ва С.Н.Сичёвалар келтирилган мисоллар далил бўлиши мумкин: *Он грустит – Ему грустно*.

Юқоридагилардан ташқари, синтактик деривация фақат гапга эмас, балки сўз бирикмаларига ҳам дахлдордир.

Л.Н.Мурзин ҳам ўзининг дастлабки мулоҳазаларида синтактик деривацияни фақат гапга тааллуқли деб талқин этади. Шу боис синтактик деривациянинг бошланғич нуқтаси ҳам, охириги нуқтаси ҳам гап эканлиги таъкидланади²⁷.

Аммо Л.Н.Мурзиннинг кейинги ишларида синтактик деривация сўз бирикмаларидан бошлаб матнгача бўлган ҳудудда фаол эканлиги қайд этилади.Бундан ташқари, яна синтактик деривациянинг гапга тегишли бўлган контаминация, конверсия ва компрессия сингари усуллари ҳам кўрсатиладики,бу олимнинг синтактик деривация бобида эришган сўнги ютуқларидан далолат беради²⁸.

Юқоридагилардан ташқари, Л.Н.Мурзин деривация синтагматик ҳодиса эканлигини ва шу боис,матн тўхтовсиз ўсишга мойил бўлганидек,у ҳам потенциал маънода ҳаракатчан,тинимсиз ўсувчи жараённи тақозо этишини тўғри кўрсатади²⁹.

С.Д.Кацнельсон ҳам синтактик деривация хусусида анча теран фикрлар билдиради: «Агар тил структурасининг бошқа сатҳларида деривация тушунчаси парадигматик қатор билан боғлиқ бўлиб статик характер касб этса,синтаксисда у синтагматик қатор механизми тарзида,тил унсурларини синтагматик қаторда кенгайтирувчи восита сифатида динамик характерлидир»³⁰.

С.Д.Кацнельсон синтактик деривацияни статик характерли эмас,балки динамик характерли эканлигини алоҳида таъкидлайди ва энг муҳими,синтактик деривацияни тил унсурларининг (белгиларининг) нутққа

1. Қаранг: Мурзин Л.Н. Синтаксическая деривация (анализ производных предложений русского языка). - Пермь,1974.-С.7.

²⁸.Қаранг: Мурзин Л.Н. Дериватология.-Пермь,1984.-С.27.

²⁹.Қаранг:Мурзин Л.Н. Синтаксическая деривация (на материале производных предложений русского языка) // Автореф.докт.дис. -Л., 1976. -С.12.

³⁰. Қаранг: Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание.-Л.,1986.-С.131.

кўчирилиши жараёнини тақозо этувчи алоҳида структура тарзида талқин этади³¹.

С.Д.Кацнельсон, юкоридагилардан ташқари, лексик деривация сўзнинг парадигматик қатордаги ўрнини белгилаб беришини, синтактик деривация эса ҳар сафар янги-янги ҳосила гапларни шакллантиришини тўғри кўрсатади³².

Кўринадики, С.Д.Кацнельсон синтактик деривация тилни нутққа кўчирувчи асосий механизмлардан бири эканлигини, унинг луғавий маъноси бирор таянч структурага асосланувчи ҳосила структурани тақозо этишини илмий асосли тарзда талқин этади.

Н.Қ.Турниёзов синтактик деривация таърифини қуйидагича беради: «Синтактик деривация-бу синтагматик қатор бўйлаб маълум бир қурилма асосида янги синтактик қурилма ҳосил қилинишидир»³³. Бу жараёнда берилган объект таянч структура (ядерная структура) ҳисобланади, унинг асосида янгидан шаклланган структура эса ҳосила (дериват) деб аталади. Ҳосила структура таянч структура шаклининг кенгайиши, торайиши ёки унинг доирасида маълум трансформацион ўзгаришлар содир этилишини тақозо қилиши мумкин³⁴.

Шуни ҳам айтиш лозимки, деривациянинг ҳар қандай турини ҳам (лексик, семантик, синтактик) таҳлил этганимизда қуйидаги терминлардан фойдаланамиз: оператор, операнд, ҳосила (дериват).

Оператор синтактик деривацияни вужудга келтирувчи асосий унсур саналади. Унинг иштирокисиз деривацион жараён яратувчилик кучини йўқотади. Оператор ҳосила структура таркибига ташқаридан киритилади (деривацион жараённи ташкил этаётган тил унсурлари таркибида у мавжуд бўлмайдиган) ва шу пайтнинг ўзидан бошлаб деривациянинг мутлақ ҳоким унсури бўлиб қолади³⁵.

Операнд - бу деривациянинг хомашёси, тил материали саналади. Масалан, *мактаб боғи* сўз бирикмасини тақозо этаётган деривациянинг операндлари *мактаб* ва *боғ* сўзларидир. Бунда оператор -нинг (мактабнинг) яширин ҳолатда келмоқда.

Ҳосила (дериват) деривациянинг натижасини тақозо этади.

Айтиш лозимки, гап ва унинг синтактик деривацияси хусусида фикр юритилганда, ҳар доим туб структурани назарда тутмоқ лозим. Чунки

³¹. Қаранг: Кацнельсон С.Д. Кўрсатилган асар, 131-бет.

³². Қаранг: Кацнельсон С.Д. Ўша асар, 132-бет.

³³. Турниёзов Н.Қ. Ўзбек тили деривацион синтаксисига кириш. -Самарқанд, 1990, 7-бет.

³⁴. Қаранг: Ўша асар, ўша бет.

³⁵. Қаранг: Турниёзов Н.Қ. Кўрсатилган асар, 7-8 бетлар; Храковский В.С. Кўрсатилган асар, 479-б.

гапнинг шаклланиши у билан узвий боғлиқ бўлади. Гап шакли кўп ҳолларда ёлғиз туб структурадан иборат бўлиши ҳам мумкин: *Келди. Кўрди. Бораман* ва ҳ.к. Макросинтактик қурилмалар эса мудом ҳосила структура шаклида бўлади, зотан, бунда камида икки гапнинг ўзаро муносабати кузатилади. Синтез қилиш жараёнидагина уларнинг туб структураларини аниқлаш мумкин.

Макросинтактик структураларнинг ясалиши ўзига хос жиҳатларига эга, албатта. Бу ҳақда ишимизнинг кейинги бобларида батафсил фикр юритилади.

ХУЛОСАЛАР

1. Жаҳон тилшунослигида анъанавий синтаксиснинг мунозарали масалаларини тизимли ўрганишга қаратилган кенг кўламли тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, макросинтактик структуралар ҳамда уларнинг синтактик ва семантик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда салмоқли тадқиқот ишлари бажарилган. Бугунги кунда эса маросинтактик қурилмаларни когнитив – прагматик йўналиш доирасида тадқиқ этиш ҳамда унинг моҳиятини синтактик сатҳ нуқтаи назаридан атрофлича ёритиш эҳтиёжи бу хусусда янгича ёндашувлар асосида тадқиқотлар олиб бориш заруратини кун тартибига қўймоқда.

2. Жаҳон тилшунослигида лисоннинг шакл ва мазмун томонларининг ўзаро узвий алоқасини таърифлаб беришда макросинтактик қурилмалар деривациясининг воқеланишидаги мавқеини асосли равишда тўғри баҳолаш замонавий синтаксиснинг самарали омилларидан биридир. Когнитив тилшунослик тамойиллари асосида макросинтактик қурилмаларга ёндашиш, бундай қурилмаларнинг деривацион хусусиятларини кўрсатиб бериш ва айни ёндашувларни тадқиқотларда самарали қўллаш муҳим аҳамият касб этиши табиийдир.

3. Замонавий тилшунослиқда макросинтактик қурилмаларни моделлаштириш, инвариант модел ва унинг синтактик парадигмалари шаклланиши имкониятларини тадқиқ қилиш орқали қурилма шаклланишининг когнитив – прагматик хусусиятларини ўрганишга ҳам катта эҳтиёж сезилмоқда. Мустақиллик йилларида ўзбек тилшунослигида функционал, структур ва мазмуний синтаксис соҳаларида муайян ишлар амалга оширилди. Ўзбек тилининг синтактик қурилишини жаҳон тилшунослигининг энг замонавий усуллари билан текширишда сезиларли ютуқларга эришилди.

4. Бундай қурилма шаклланишининг ўзига хос хусусиятларига доир муайян тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Мазкур ишларда макросинтактик

қурилмаларнинг манткий – семантик турларини белгилаш, уларнинг компонентлари ўртасидаги синтактик боғланишни, қўланиладиган боғловчи воситалар лингвистик табиатини, шунингдек, деривацион хусусиятларини ўрганиш бобида ҳам тадқиқот ишлари бажарилган, уларни тан олиш ва алоҳида эътироф этиш лозим.

5. Макросинтактик қурилмаларнинг паратактик ва гипотактик қурилмалар кўринишида шаклланишининг ўзига хос хусусиятларини белгилаш, уларнинг сатҳида рўй берувчи иерархик муносабат ва қурилманинг микроматн мақомини далиллаш, деривацион жараёнда шаклланувчи синтактик парадигма ва уларга асосланувчи инвариант қурилма тадқиқ объекти ва кўламини изоҳлаш, микроматн ортида турувчи нутқий ситуация ва шу асосда шаклланувчи хусусий ҳамда умумий когнитив моделларни аниқлаш, микроматн аниқлаш синтактик семантика ҳодисасининг локутив, иллокутив ва перлокутив актлар қуршовидаги шарҳини бериш, гипотактик қурилмалар синтактик деривациясининг когнитив – прагматик тамойиллари моҳиятини изоҳлаш, микроматннинг – полипредикатив ва устпредикатив ҳодиса эканлигини илмий далиллаш, гипотактик қурилмаларнинг контекстдаги вазифаларини аниқлаш ва уларнинг нутқ жараёнида берилишидаги ўзига хос жиҳатларига аниқлик киритиш, тадқиқот натижаларини умумлаштириш масалалари бугунги кун тилшунослигида долзарб масалалардан эканлиги намоён бўлмоқда.

Гипотактик қурилмалар шаклланишининг деривацион жараён билан боғлиқ ҳолдаги когнитив-прагматик асослари ва гипотактик қурилма сатҳида рўй берувчи иерархик муносабат ҳамда қурилманинг микроматн мақоми асослаш, деривацион жараёнда шаклланувчи синтактик парадигма ва уларга асосланувчи инвариант қурилманинг когнитив моҳияти очиб берилиш, микроматн шаклланишида синтактик семантика ҳодисасининг локутив, иллокутив ва перлокутив актлар қуршовидаги ҳолатлари далиллаш, микроматн ортида турувчи нутқий ситуация ва шу асосда шаклланувчи хусусий ҳамда умумий когнитив моделларнинг қолиплари аниқлаш масаласи бу борада ўзига хослик касб этади.